

Dyczek Piotr, *Badania Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w twierdzy Legionu I Italskiego - Novae w latach 1991-1993 (Komunikat)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1995, t. 7, s. 371–374.

<https://doi.org/10.14746/bp.1995.7.32>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54230>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

niemalże w bezpośredniej bliskości *via principalis* – najważniejszej arterii komunikacyjnej obozu. Sąsiedztwo to musiało być uciążliwe szczególnie dla osób znajdujących się na *via principalis*, a udających się np. na teren *principia*.

KAPLICA ŚREDNIOWIECZNA

Prowadząc prace sondażowe na terenie północnej części dziedzińca bazyliki biskupiej natrafiono na pozostałości budowli na planie prostokąta, z absydą od strony wschodniej¹². Budowla ta znajduje się w odległości 1,20 m od zachodniej ściany narteksu bazyliki z III fazy jej budowy. Nowo odkryta budowla ma następujące wymiary wnętrza: długość na osi W-E mierzona od szczytu absydy wynosi 7,50 m, szerokość na osi N-S: 5,05 m, podstawa absydy: 4,47 m. W południowo-zachodniej części budowli zachowały się pozostałości posadzki z płyt ceramicznych o wymiarach 0,30 × 0,30 × 0,04 m. Odkryty fragment posadzki ma długość na osi W-E 2,90 m i szerokość na osi N-S 0,90 m. Zwraca uwagę fakt, że posadzka z nowo odkrytej budowli z absydą znajduje się o 0,75 m powyżej poziomu kamiennej posadzki w nawie głównej bazyliki biskupiej. Na podstawie danych stratygraficznych i konstrukcyjnych oraz biorąc pod uwagę rzut poziomy budowli z absydą, należy sądzić, że mamy tutaj do czynienia z obiektem znacznie późniejszym aniżeli kompleks bazyliki biskupiej. Jest to najprawdopodobniej niewielka jednonawowa kaplica chrześcijańska. W Bułgarii tego typu kaplice datowane są na drugą połowę IX – do początków XI w.

* * *

Wśród zabytków ruchomych odkrytych w trakcie kolejnych kampanii wykopaliskowych szczególną uwagę zwracają: fragmenty inskrypcji¹³, m.in. wystawionej na trzonie kolumny przez trybuna legionu I Italskiego; kapitele jońsko-rzymskie, m.in. o średnicy trzonu kolumny 0,52 m – największy z dotychczas znanych w Novae; fragmenty marmurowych rzeźb, m.in. tors figury młodzieńca, główka z wyobrażeniem Heraklesa; kamień żarnowy¹⁴; ceramiczne lampy oliwne; bogaty wybór wyrobów ze szkła, brązu i żelaza.

Kolejna kampania wykopaliskowa Ekspedycji Archeologicznej UAM w Novae planowana jest na rok 1996.

Andrzej Biernacki

BADANIA EKSPEDYCJI ARCHEOLOGICZNEJ UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO W TWIERDZY LEGIONU I ITALSKIEGO – NOVAE W LATACH 1991-1993

(Komunikat)

Badania Ekspedycji Archeologicznej UW w Novae obejmują obszar jednej insuli leżącej w *praetentura* twierdzy legionowej u zbiegu *via praetoria* i *via sagularis*. Obszar ten określany jest jako odcinek IV. Z różnych okresów chronologicznych znamy trzy budowle, które były wzniesione w tym miejscu.

¹² P. Pawlak, *Episcopal Basilica Court*, w: *Novae – Western Sector 1992...*, Archeologia 45, 1994 (w druku).

¹³ Inskrypcje łacińskie z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej UAM w Novae opracowuje L. Mroze-wicz. Zob. m.in.: V. Božilova, J. Kolendo, L. Mroze-wicz, *Inscriptions latines de Novae*, Poznań 1992, s. 145; L. Mroze-wicz, *Latin Inscriptions*, w: *Novae – Western Sector 1990, Appendix I*, Archeologia 43, 1992, s. 103-106.

¹⁴ P. Jagłowski, *Two Millstones from Novae*, w: *Novae – Western Sector 1990, Appendix I*, Archeologia 43, 1992, s. 101-103.

Najwcześniejszą budowlą kamienną była łaźnia legionowa powstała w okresie flawijskim i rozebrana w początku II w. n.e. za panowania Trajana. Następną budowlą był szpital wojskowy – *valetudinarium*, który funkcjonował od początku II w. do czasów Karakalli. Od początku IV w. n.e. wzniesiono pierwszą budowlę o charakterze cywilnym, tzw. Budowlę z Portykami, która – po licznych przebudowach – funkcjonowała do VI w. n.e.

Wzdłuż *via praetoria* i *via sagularis* wzniesiono łaźnie, które obejmowały połowę bloku zabudowy. W wyniku dotychczasowych badań, prowadzonych metodą sondażową z powodu dobrego zachowania późniejszych budowli, uchwycono główne mury konstrukcyjne podstawowych pomieszczeń łaźni. Wchodziło się do łaźni od strony *via sagularis*, poprzez znacznych rozmiarów palestrę (20 × 10 m). Sądzić należy, że wzdłuż ścian biegł portyk. Same ściany były ozdobione malowidłami przedstawiającymi różnokolorowe wzory geometryczne oraz przedstawienia figuralne. Gzymsy, półkolumny i listwy wykonane były ze stiuku. Na osi północ-południe palestry, która dłuższym bokiem dobiegała do *via praetoria*, znajdowało się wejście do dużego *apodyterium* – dotychczas nie uchwycono muru ograniczającego to pomieszczenie od południa. Pięć schodów wykonanych z monolitycznych płyt wapienia niwelowało różnicę poziomów między palestrą a *apodyterium*. Po wschodniej stronie odsłonięto małą tabernę 4,5 × 7 m. Na jej poziomie podłogowym znaleziono duże ilości fragmentów amfor na wino pochodzących z obszaru Królestwa Bosporańskiego. Od zachodu do *apodyterium* przylegało *sudatorium* o nie określonych jeszcze wymiarach.

Same pomieszczenia łaźienne ułożone były w układzie szeregowym wzdłuż *via sagularis*. Pierwsze pomieszczenie to *frigidarium* o wymiarach 17 × 12 m. W południowej części uchwycono pozostałości basenu na zimną wodę, w północnej – półokrągłą niszę, być może również pełniącą funkcję basenu. Podłoga *frigidarium* wyłożona była płytami ceramicznymi, na których zachowały się odciski stempla legionu I Italskiego, ułożonych w równoległe pasy rozdzielone *opus spicatum*. W ścianie zachodniej odsłonięto dwie mniejsze nisze – o promieniu 2 m, których podłogę wykonano z białych tesser. Prawdopodobnie były to nisze na *labra*. Do *frigidarium* od zachodu przylegało *tepidarium* o szerokości 17 m. Jego długość nie została jeszcze określona. Z ostatniego pomieszczenia – *caldarium* odsłonięto jedynie fragment systemu hipokaustycznego. Słupki (*pilae*) wykonane były z dużych płyt ceramicznych o wymiarach 0,4 × 0,4 × 0,07 m. Uchwycono także kanał odprowadzający prawdopodobnie wodę z basenu z gorącą wodą. Łaźnia została celowo rozebrana w początku II w. n.e. Na jej ruinach, częściowo z wykorzystaniem niektórych fundamentów i wkopów fundamentowych, wzniesiono szpital wojskowy. Zajął on obszar 72,9 × 81,9 m. Główne elementy jego planu to duży dziedziniec centralny: 42,4 × 32,6 m oraz dwa trakty pomieszczeń położonych wokół dziedzińca, rozdzielonych korytarzem okrężnym. Pomieszczenia są zaaranżowane w charakterystycznym układzie tzw. trójkę Koenena. Dwa duże pomieszczenia – izby dla chorych (4,6 × 5,2 m) rozdzielone są małym przedsionkiem 1,8 × 5,2 m. Jak wskazują wyniki prac archeologicznych, małe pomieszczenia służyły za skład pożywienia i naczyń ceramicznych potrzebnych chorym. Znaleziono talerze różnych rodzajów, misy, naczynia *terra sigillata*, naczynia tzw. cienkościenne, dzbanki i amfory na wino i oliwę – na niektórych zachowały się *tituli picti* wskazujące na bosporańską, italską i hiszpańską proveniencję.

Wśród znalezionych lamp dominują wykonane w lokalnych warsztatach ceramicznych – Pavlikeni i Butovo. Znajdowane są jednak także lampy firmowe, importowane z Italii. Wśród fragmentów naczyń szklanych dominują te, które pochodzą z małych naczyń do picia oraz *unguentaria*. Wśród skorup ceramicznych znaleziono także liczne fragmenty kości zwierzęcych i fragmenty ryb – obecnie poddawane analizie. Uchwycono boczne wejścia do szpitala prowadzące z dziedzińca szpitalnego – w północno- i południowo-zachodnich narożnikach dziedzińca. W centrum dziedzińca odsłonięto małą budowlę stojącą na podium – 0,8 m wysokości. Budowla ma wymiary 4,1 × 3,8 m z wejściem od wschodu. Prowadziły do niej wapienne schody. Znalezione w promieniu 10 m od tej budowli inskrypcje poświęcone Hygii i Asklepiosowi każą przypuszczać, że było

to *sacellum* poświęcone tym bóstwom leczniczym. Potwierdza to również znalezienie w niewielkiej odległości od *sacellum*, w warstwie rumowiska szpitalnego, głowy Asklepiosa. Główne wejście do szpitala prowadziło od strony *via praetoria*. Do dużego hallu $8,1 \times 5,2$ m wchodziło się przez portyk o głębokości 2,6 m, pokonując parę schodów. Główne przejście – trójprzelotowe – znajdowało się dopiero na linii korytarza wschodniego. Masywny próg ze śladami zamocowania drzwi i półkolumną, kiedyś stojącą przy ościeżu, zachował się *in situ*. Kolejny próg kamienny z rowkami ułatwiającymi zamocowanie drzwi znajdował się przy wyjściu na dziedziniec centralny. Przejście prowadziło przez portyk otaczający dookoła dziedziniec centralny – jego głębokość wynosi 3,1 m.

Valetudinarium w Novae jest najlepiej zachowaną budowlą tego typu z obszaru Imperium. Istniejące dane pozwalają nawet na odtworzenie niektórych elementów wystroju budowli. Podłogi szpitalne wykonane były z cienkich warstw lessu i żółtego piasku – odnawianych w miarę potrzeb. Ściany pokryte były grubą warstwą białego i różowego tynku pomalowanego na czerwono. Zachowane fragmenty gładzi okiennych pozwalają sądzić, że w każdym dużym pomieszczeniu znajdowały się po dwa wąskie – 0,6 m – okna. Pomieszczenia narożne od strony dziedzińca oświetlały świetliki. Profilowanie baz kolumn portyków szpitalnych jest jednakowe – dwa torusy rozdzielone trochillusem. Zachowane w różnych miejscach kapitele tokańskie sugerują, że w takim właśnie porządku wykonane były elementy wspornikowe. W licznych pomieszczeniach szpitalnych znaleziono fragmenty narzędzi chirurgicznych, kasetek lekarskich oraz uzbrojenia – fragment *lorica segmentata* i hełmów. W czasie omawianych kampanii odsłonięto połowę wschodniego i całe północne skrzydło *valetudinarium*.

Szpital opuszczony został prawdopodobnie w okresie panowania Karakalli. Świadczą o tym monety tego cesarza wybite w *Nicopolis ad Istrum*, znalezione pod nienaruszonym rumowiskiem zawalonego dachu szpitalnego. Prawdopodobnie już w połowie III w. ruiny *valetudinarium* były częściowo przystosowane do nowych potrzeb. W skrzydle zachodnim uchwycono serię równoległych murów – o grubości 0,7 m – oddzielonych od siebie o 2,8 m. Seria tych pomieszczeń, ograniczona od zachodu zachodnim murem szpitala, od wschodu od podstaw wybudowanym murem konstrukcyjnym – leżącym w odległości 6,8 m od muru zachodniego, miała podłogi wykonane z lessu i drobnego piasku. Poziomy podłogowe leżą zaraz na stropie rumowiska szpitalnego. Taki układ pomieszczeń – na razie uchwycony na długości 40 m, może sugerować, że były to *contubernia* (?). Skrzydło północne szpitala, po krótkim okresie wtórnego użytkowania – czego dowodem są dodatkowe mury działowe, którymi przegrodzono dawne pomieszczenia szpitalne, na dłuższy okres zostały opuszczone. W skrzydle wschodnim powstały inne budowle, wykorzystujące zachowane mury szpitalne. Ich funkcja nie jest jeszcze jasna. Uchwycono poziomy podłogowe oraz system hipokaustyczny. W latach siedemdziesiątych III w. n.e. na osi wschód-zachód dawnego szpitala, poprzez główne wejście, poprowadzono ulicę. Była ona wybrukowana dużymi płytami kamiennymi, w tym wtórnie użytymi płytami nagrobnymi. Znalaziono 6 takich płyt z inskrypcjami, w tym jedną bogato zdobioną z dobrze zachowaną polichromią. Wśród kamieni bruku znaleziono również połowę marmurowej głowy, naturalnej wielkości, cesarza Maksymina Traka. W początku IV w. na 1/4 bloku zabudowy powstała tzw. Budowla z Portykami, zaś w północnej części odcinka IV budowle wzniesione z suszonej cegły oraz *horreum*. Te dwie budowle zostały przebadane w opisanej kampanii. Z *horreum* zachowało się *in situ* 12 prostopadłościennych bloków kamiennych ułożonych w stałym rytmie co 2,5 m. Obecnie wydaje się, że *horreum* miało wymiary ok. 15×25 m. W jego bezpośrednim sąsiedztwie odsłonięto małe *hypocaustum* – prawdopodobnie suszarnię.

Dokonano także eksploracji studni znajdującej się na dziedzińcu Budowli z Portykami. Prace doprowadzono do głębokości 4 m – poniżej uchwycono lustro wody. W wypelnisku studni znajdowały się fibule, fragmenty situli z brązu, drobne elementy architektoniczne, bobiny oraz duże ilości naczyń ceramicznych, w tym charakterystycznej ceramiki gockiej. Przebadano także pomieszczenie E łaźni późnoantycznej w kompleksie Budowli z Portykami. Ustalono, że pierwotnie *praefurnium* znajdowało się od strony wschodniej, a prawdopodobnie dopiero w połowie IV w. przeniesiono je na ścianę północną, budując zarazem solidne fundamenty pod bojler.

We wschodniej części odcinka IV – poza Budowlą z Portykami – natrafiono na trzy poziomy cmentarzysk. Jedno z nich składało się z grobów wykonanych z dużych dachówek, drugie – z grobami jamowymi – pochodziło prawdopodobnie z VI w. n.e. Pochówki szkieletowe były bez wyposażenia. Kolejne cmentarzysko, leżące praktycznie pod humusem, może być datowane na 3 ćwierć X w. W dwóch szkieletowych pochówkach znaleziono charakterystyczne dla X w. kolczyki z brązu. W trakcie prac archeologicznych w tej części odcinka IV odsłonięto także szereg murów różnych budowli, nie zamykających się jeszcze w zwarte kompleksy, pochodzących z przedziału chronologicznego IV–VI w. W jeden z takich murów, wzniesiony na stylobacie dawnego szpitala wojskowego, włożona była rzeźba marmurowa o długości 1,6 m, przedstawiająca leżącą nimfę. Sposób opracowania szaty sugeruje, że powstała ona w okresie Sewerów i najpewniej stanowiła element fontanny. Użyty do wykonania tej rzeźby marmur pochodził z Prokonezu. W tym samym murze odkryto także ołtarz poświęcony trackiemu Sabadiosowi.

W kolejnej kampanii planowane jest odsłonięcie zachodniego skrzydła *valetudinarium* oraz przebadanie łaźni flawijskiej – aż do odtworzenia jej kompletnego planu – a także zamknięcie późnej zabudowy we wschodniej części odcinka IV w zwarte kompleksy.

Piotr Dyczek

BADANIA PROZOPOGRAFICZNE W POZNANIU

(Komunikat)

Od wiosny 1992 roku realizowany jest w Zakładzie Historii Starożytnej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu projekt badawczy pn. „Prosopographia Moesiaca”¹. Celem jego jest stworzenie wyczerpującej prozopografii rzymskiej prowincji *Moesia*, w pierwszej kolejności *Inferior*. Pod pojęciem „wyczerpująca” rozumie się prozopografię, która obejmie wszystkie warstwy społeczeństwa tej prowincji, od grup najniższych po przedstawicieli stanu senatorskiego (namiestnicy prowincji, legaci legionów), od pierwszej połowy I wieku przed (pojawienie się Rzymian nad dolnym Dunajem) do początków wieku VI po Chrystusie. Swym zakresem objąć ma ona nie tylko mieszkańców Mezji *sensu stricto*, ale także te osoby, które zetknęły się czasowo bądź pozostawały w jakichkolwiek relacjach z tą prowincją. Przy tak szerokim ujęciu jest rzeczą naturalną, że prozopografia prowincji Mezji stanie się w pewnym momencie (przy najniższych grupach społecznych) onomastycznym rejestrem imion własnych, bo o wielu osobach nic więcej nie potrafimy powiedzieć. Niemniej realizatorzy projektu wychodzą z założenia, że sens tworzenia prozopografii prowincjonalnej zostanie spełniony tylko wtedy, jeśli obejmie ona absolutnie wszystkie osoby z tą prowincją związane².

Przyjęte ramy chronologiczne same narzucają podział planowanego dzieła na trzy tomy: dwa pierwsze obejmować będą pryncypał, trzeci natomiast poświęcony będzie epoce późnego Cesarstwa (najdalej do Justyniana Wielkiego). Podział taki dyktuje nie tylko periodyzacja dziejów państwa rzymskiego, lecz także źródła, będące podstawą opracowania: dla I–III wieku są to przede wszystkim inskrypcje, dla okresu późniejszego przeważają teksty literackie. Zmienia się również stratyfikacja wewnętrzna społeczeństwa rzymskiego, co z kolei narzuca konieczność innego porządkowania materiału.

¹ Dotowany przez Komitet Badań Naukowych. Zob. L. Mroczewicz, *Prosopographia Moesiaca. Programprämissen*, w: *Prosopographica*, Poznań 1993, s. 7–21.

² Por. A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959; L. Barkóczi, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, 1964, s. 257–356; D. Kanatsoulis, *Prosopographia Macedonica. From 148 B.C. until the time of Constantin the Great*, Chicago 1984; walory badań onomastycznych najlepiej prezentuje praca: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969; por. także moje rozważania w: *Prosopographia Moesiaca*, s. 11–12.